

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

«ФАЛСАФА» кафедраси

Р Е Ф Е Р А Т

МАВЗУ: ИҚТИСОДИЁТ ФАЛСАФАСИ.

Тадқиқотчи: Жўраев Алишер

Илмий раҳбар проф. И.САИФНАЗАРОВ

ТОШКЕНТ - 2012

Мавзу: ИҚТИСОДИЁТ ФАЛСАФАСИ

РЕЖА:

1. Иқтисодиёт тушунчаси.
2. Фалсафа ва иқтисодиёт – билиш функцияларининг бирлиги ва фарқлари.
3. Иқтисодий глобализация ва ҳозирги замон.

1. Иқтисодиёт тушунчаси

Ҳар қандай жамият, у ўз ривожланишининг қайси босқичида бўлмасин, ишлаб чиқаришсиз яшай олмайди. Бу иқтисодчиларга ва ишлаб чиқариш менежерларига яхши маълум. Шу билан бирга, бир қанча масалалар ҳам борки, уларни фалсафа ҳам четлаб ўтиши мумкин эмас. Бу, биринчидан, жамиятнинг ўз-ўзидан ривожланадиган ижтимоий тизим сифатидаги моҳияти ва унинг ривожланиш асослари ҳақидаги масалалар, шу жумладан *иқтисодий муаммо*; иккинчидан, жамият ва унинг иқтисодий ҳаёти нисбатини аниқлаш муаммоси; учинчидан, *иқтисодий он*нинг шаклланиши ва унинг жамият иқтисодий ҳаётига таъсири масалалари.

Табиийки, жамият ва унинг ривожланишини фалсафий билиш юқорида зикр этилган шу уч муаммо билан чекланмайди. Улар қаторига яна ижтимоий (иқтисодий) тараққиёт объектив ва субъектив томонларининг ўзаро нисбати, турли ижтимоий гуруҳлар ва синфлар иқтисодий манфаатларининг ўзаро таъсири, иқтисодий қонунлар вужудга келиши ва ривожланиши масалаларини, шунингдек жамият иқтисодий ҳаёти ва иқтисодий ислохотларнинг ўзаро нисбати муаммосини киритиш мумкин. Уларни фалсафа иқтисодий фанлар, иқтисодий назария иқтисодий тадқиқотларида «оқ доғлар» мавжудлиги учун эмас, балки билишнинг, шу жумладан иқтисодий борлиқни инсоният яхлит ижтимоий организмнинг таркибий қисми сифатида билишнинг умумназарий, умумилмий методологик принципларини айнан фалсафа ишлаб чиққани учун тадқиқ қилади. Шу муносабат билан ўтмиш фалсафий-иқтисодий таълимотларининг вужудга келиш тарихига, жамият тараққиёти жараёнида уларнинг эволюциясига мурожаат этиш зарурияти туғилади.

Маълумки, «экономика» — «иқтисод» қадимги юнонча сўз бўлиб, дастлаб рўзғорни бошқариш санъати маъносида қўлланган ва кейинчалик иқтисодиёт — ишлаб чиқариш тизимидаги ижтимоий муносабатларнинг тарихий белгиланган мажмуи, моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва уларни тақсимлаш усуллари ҳақидаги ҳозирги таълимотга айланган.

Бу ўринда яна бир хусусиятга эътиборни қаратиш керак деб ўйлаймиз: антик, ўрта аср ва ҳатто Янги даврнинг айрим ижтимоий-фалсафий қарашларида «жамият», «иқтисодиёт», «давлат» тушунчаларига бир деб қаралган. Масалан, иқтисодий тафаккур ўша даврда анча яхши ривожланган Қадимги Юнонистонда ушбу муаммога Платон ва Аристотель эътибор берган.

Қадимги Юнонистонда милoddан аввалги биринчи мингйиллик ўрталаригача вужудга келган иқтисодий тизим ягона эмас эди. У ўзининг ҳар хиллиги ва турли шаҳар-полисларда жойлашганлиги билан тавсифланарди. Улар орасида энг юксак маданий-иқтисодий ривожланиш даражасига Афина ўз кўп тармоқли ишлаб чиқариши, қуллар меҳнатидан фойдаланишга асосланган ишлаб чиқариш тармоқлари (узумчилик, зайтун мойи ишлаб чиқариш), қулдорлар поместьесининг товар ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги ва ҳ.к. билан эришган эди. Камбағал фуқароларни моддий таъминлаш сиёсатини олиб борган, шаҳар ҳаёти ва шаҳар ҳунармандчилиги жадал суръатларда ривожланган, классик қулдорлик тизими вужудга келган Афинанинг демократия маркази сифатида аҳамияти ҳам ошиб борди.

Ушбу шароитларда Платон ва Аристотель, ҳар бири ўзича ва ҳар бири ўз даврида, давлат ва унинг иқтисодиёти шаклланиши ҳақида ўз қарашларини баён этдилар. Шу нуқтаи назардан Платоннинг давлат вужудга келиши сабаблари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари диққатга сазовор, чунки уларда давлатнинг иқтисодий негизи аниқ кўзга ташланади. «Биз ҳар биримиз ўз эҳтиёжларимизни қондира олмаган ва кўп нарсаларга муҳтож бўлган ҳолда давлат вужудга келади», дейди Платон асарининг қаҳрамони Адимант. «Ҳар бир одам, - деб давом этади у, - ўзининг муайян эҳтиёжларини қондириш учун дам у, дам бу одамни жалб этади. Кўп нарсаларга муҳтож бўлган кўпчилик баҳамжиҳат яшаш ва бир-бирига ёрдам бериш учун бир ерга тўпланади: ушбу манзилгоҳ бизда давлат деб аталади»¹.

¹ Қаранг: Мыслители Греции. От мифа к логике. – Москва-Харьков. 1999. – 142 б.

Шу ўринда бир савол туғилади: агар муайян ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулоти билан бозорга келиб, унга харидор топмаса, вақтини беҳуда совурган бўладими? «Йўқ, - дейди Платон, - ушбу аҳволни кўриб, унга ўз хизматини таклиф қиладиган одамлар топилади... Улар бозорда *пулга* ниманидир харид қилишни ... ва уни яна пулга айирбошлашни кутиб ўтирадилар».

Бу кейинчалик Қадимги Юнонистон тафаккурининг яна бир даҳоси – Аристотель таълимотида ёрқин намоён бўлди. У давлат ва жамият ўртасида фарқ мавжуд деган фикрни биринчи бўлиб илгари сурди. Ўзининг «Сиёсат» рисоласида у яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик каби тушунчаларни фақат ижтимоий мавжудот – инсон идрок этишга кодир деб қайд этади. «Буларнинг мажмуи эса, - деб давом этади файласуф, - оила ва давлат негизини ташкил этади». Бунда «ўз табиатига кўра давлат оилага ва ҳар биримизга нисбатан бирламчи ҳисобланади...».

Кўриб турганимиздек, буюк файласуфлар узоқ қадимдаёқ иқтисодий назарияга анча яқин келганлар, жамият, давлат ва уларнинг иқтисодий негизи ҳақидаги кейинги таълимотларга замин яратганлар.

Платоннинг давлат ҳақидаги таълимоти давлатнинг келиб чиқиши ҳақидаги кейинги назарияларга, шу жумладан Янги давр инглиз файласуфлари Т.Гоббс (1588-1679) ва Ж.Локк (1632-1704) таълимотларига муайян даражада таъсир кўрсатди. Платоннинг ҳеч ким ҳеч қачон, урушда ҳам, тинчлик даврида ҳам бошлиқсиз қолмаслиги керак¹ деган ғоясига таяниб, Гоббс ўзининг ижтимоий шартнома ҳақидаги таълимотида подшога анча катта ваколатлар берилиши, у жамият манфаатларида ҳатто ўз фуқаролари ҳаётини қурбон келтириши мумкин, деб ҳисоблайди.

А.Смит (1723-1790)нинг меҳнат жамияти назарияси тўғрисида сўз юритар эканмиз, унинг меҳнат ижтимоий тақсимотига асосланган ижтимоий алоқалар ўрнатилиши зарурлиги ҳақидаги таълимотига ҳам Платон ғоялари билвосита таъсир кўрсатганини қайд этиб ўтиш керак деб ўйлаймиз. Ниҳоят,

¹ Қаранг: Асмус В.Ф. Платон. – М., 1993. – 74 б.

буюк немис файласуфи Г.Гегел (1770-1831)нинг фуқаролик жамияти ҳақидаги назариясида Аристотелнинг «жамият» ва «давлат» тушунчаларини синонимлар тарзида ажратиш зарурлиги ҳақидаги фикрининг олис соясига дуч келамиз.

Давлат ва жамият ҳақидаги таълимотларнинг ривожланишига Марказий Осиёдан чиққан ўрта аср буюк мутафаккирлари қўшган ҳисса ҳақида тўхталиб ўтмасак, ижтимоий-фалсафий таълимотлар тарихига сафаримиз тўлиқ бўлмайди деб ўйлаймиз. Ушбу нуқтаи назардан бу ерда олдинги мавзуларда тилга олинган Форобий, Ибн Сино ва Беруний номларини қайд этиб ўтиш kifоядир. Иқтисодий қурилиш амалиётини ишлаб чиқишга Амир Темур ўз «Тузуқлари» билан катта ҳисса қўшди.

Айтилганларга мисол тариқасида Шарқ Ренессанси даврининг буюк мутафаккири Форобийнинг ижтимоий қарашларини кўриб чиқамиз. Форобий Яқин ва Ўрта Шарқда биринчилардан бўлиб ўз даври феодал жамиятининг сиёсий ва иқтисодий ҳолатини фалсафий жиҳатдан тушуниб етишга ҳаракат қилди. Ўзининг «Фазилатли шаҳар» номли ижтимоий-фалсафий рисоласида Форобий инсон виждонан меҳнат қилмаса, ҳаётга фаол муносабатда бўлмаса, саодатга эришиши мумкин эмас, бунга фақат юксак иқтисодий негизли жамиятда эришилиши мумкин, деган фикрни асослади. «Одамлар ишларда бир-бирига ёрдам кўрсатиш учун бирлашган шаҳар фазилатли шаҳар, одамлар саодатга эришиш мақсадида бир-бирига кўмаклашадиган жамият эса фазилатли жамиятдир», деб қайд этади Форобий.

Ўша даврнинг яна бир мутафаккири – Беруний ҳам давлатнинг вужудга келиши энг аввало одамларнинг иқтисодий эҳтиёжлари билан боғлиқ деган фикрдан келиб чиқади. «Кучсиз инсон, (ҳимоя) органлари йўқлиги туфайли, ҳар хил синовлардан ўтиш жараёнида доим ҳимояга ва ўз (эҳтиёжлари) қондирилишига муҳтож бўлади», деб ёзади у. Шуни қайд этиш керакки, Беруний ўзининг «Ҳиндистон» асарида мазкур мамлакатнинг ўша даврдаги ҳаёти, иқтисодиёти ва маданияти ҳақида муфассал маълумот берган.

Шундай қилиб, узоқ ва яқин ўтмиш иқтисодий ривожланишининг айрим масалаларини фалсафий жиҳатдан тушуниш у ўша даврда одатда фалсафий билим тизимида амалга оширилган деган хулосага келиш имконини беради. Кейинчалик иқтисодиёт ва жамиятнинг иқтисодий ҳаёти жараёнларини фалсафий тушуниш сифат жиҳатидан янги даражага кўтарилди. Ушбу босқич фалсафа ва иқтисодиётнинг ажралиши билан боғлиқ. Шу даврда (XIX аср бошида) француз файласуфи О.Конт жамият ҳақидаги таълимот – *социология*ни яратди, унда жамият ўз ривожланиш жараёнида уч босқичдан (илоҳиёт, метафизик ва позитив босқичлардан) ўтиши ҳақидаги ғояни ривожлантирди.

XIX аср ўрталарида К.Маркс (1818-1883)нинг иқтисодий назарияси вужудга келди. У ҳам жамиятга яхлит тизим деб қаради, жамиятни таркибий қисмларга ажратди ва бутун ижтимоий тизимнинг яхлитлигини ва унинг фаолият кўрсатиш имкониятини таъминловчи асосий тизим ҳосил қилувчи алоқаларни кўрсатиб берди. Аммо, ушбу ғояни илгари сургач, марксизм жамият ҳақидаги барча «ноилмий», «зарарли» ва «реакцион» таълимотларни четга сурди ва «озодлик салтанати»га йўл фақат «объектив қонуниятлар» орқали ўтади деган ғояни илгари сурди. Одамлар тажрибаси, ижтимоий амалиёт жамият утопик хаёлий оламда эркин бўла олмаслиги, ўз орзуларини рўёбга чиқара олмаслигини, уларга фақат меҳнат орқали эришиш мумкинлигини кўрсатди.

Кейинчалик, XX асрда ижтимоий ривожланиш ҳақида яна бир қанча қизиқарли назариялар ва таълимотлар пайдо бўлди. Индустриал жамият концепцияси (Э.Дюркгейм, Р.Арон, Д.Белл), постиндустриал жамият ҳақидаги таълимот (Д.Белл, З.Бжезинский, О.Тоффлер ва б.) шулар жумласидан. Бу ўринда Ж.Гэлбрейтнинг «янги индустриал жамият» ҳақидаги таълимотини, У.Ростоунинг «иқтисодий ўсиш босқичлари» назариясини, А.Тойнбининг «тарихий айланиш назарияси»ни ҳам қайд этиб ўтиш керак. Ушбу таълимот ва назариялардан айримларининг мазмунини мавзунинг кейинги қисмида кўриб чиқамиз.

2. Фалсафа ва иқтисодиёт – билиш функцияларининг бирлиги ва фарқлари

Илмий фикрлайдиган ҳар бир иқтисодчи ва файласуф жамиятнинг иқтисодий ҳаётини ҳодисалар ўртасидаги зарур, муҳим ва такрорланувчи алоқалар ифодаси деб тушунади. Лекин ушбу тушунишга уларнинг ҳар бири иқтисодиёт ва фалсафа учун умумий бўлган категориялар ҳамда фақат аини фанга хос бўлган тушунчалар ёрдамида ҳар хил ёндашади.

Маълумки, XVII асрдан – биринчи илмий инқилоб давриданок фалсафадан мустақил фанлар ажралиб чиқа бошлади. Улар орасида тадқиқот объекти иқтисодиёт ҳисобланган таълимотлар ҳам пайдо бўлди. Иқтисодиёт одамларнинг моддий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган товарлар, предметлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш, уларни тақсимлаш, айирбошлаш ва улардан фойдаланиш бўлгани учун иқтисодчилар ҳам, файласуфлар ҳам унга жиддий эътиборни қаратдилар.

Иқтисодий эҳтиёжларни ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан боғлиқ эҳтиёжларни доим иқтисодий назария ва фалсафа биргаликда ўрганиб келади. Бу ерда эҳтиёжни ифодалашнинг икки шакли – фалсафий ва иқтисодий шакллари тўқнашади ва ўзаро таъсирга киришади. Маълумки, иқтисодий эҳтиёжлар иқтисодий зарурият тарзида намоён бўлади. Озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, ҳаракатланиш воситалари, рўзгор анжомлари ва ҳ.к.га эҳтиёж шулар жумласидан. Ушбу эҳтиёжлар ҳам ижтимоий (уларни фалсафа ўрганади), ҳам иқтисодий (уларни иқтисодий назария тадқиқ қилади) ўрганиш объектини ташкил этади¹.

Шу билан бирга, мазкур китоб муаллифларининг автомобиль, модали кийим-кечакка (ҳозирги ёшларда буни фарқлаш қийин, чунки уларнинг ҳаммаси мода бўйича кийинади) бўлган эҳтиёжлар ижтимоий, озиқ-овқат, *кийим-кечак*, уй-жой ва ҳ.к.га бўлган эҳтиёжлар эса – иқтисодий хусусиятга эга, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Нафсиламбрини айтганда, зикр этилган эҳтиёжларнинг барчаси ягона ижтимоий-иқтисодий хусусиятга эга,

¹ Қаранг: Философия. Под ред. В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова. – М., 2000. – 405-406 б.

фақат уларни тадқиқ қилишга фалсафа ва иқтисодий назария ҳар бири ўз нуқтаи назаридан ёндашади.

Ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқариш усули ва мулкчилик муносабатлари ҳам жамият иқтисодий ҳаётини тадқиқ қилишнинг иккала шакллари учун «умумий» ҳисобланади. Хуллас, ушбу икки фаннинг тадқиқот йўллари доим ўзаро кесишади, чунки улар айна бир объект – иқтисодиётни тадқиқ қилади.

Айни вақтда, фалсафа ва иқтисодий назария ушбу тадқиқот объектини таҳлил қилишга ҳар хил нуқтаи назардан ёндашади. Чунончи, иқтисодий таълимот ишлаб чиқариш ривожланишининг иқтисодий хусусиятларини тадқиқ қилади, одамлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ёритади, уларнинг иқтисодий манфаатларини, иқтисодий эҳтиёжларни кондириш йўллари ва усулларини асослашга ҳаракат қилади. Фалсафа эса жамият ривожланишининг моддий, иқтисодий асосларини инкор этмаган ҳолда, унинг ижтимоий томонини аниқлаш вазифасини ўз олдида қўяди.

Шу сабабли, А.Смитдан бошлаб, иқтисодий таълимот (ўша даврда сиёсий иқтисод) ўзининг асосий эътиборини жамият ривожланишининг иқтисодий асосларини тадқиқ қилишга, фалсафа эса – унинг ижтимоий асосларини ўрганишга қаратади.

Буни мазкур икки таълимотнинг деярли бир даврда яшаган атоқли вакиллари – иқтисодчи **Адам Смит** (1723-1790) ва файласуф **Георг Гегель** (1770-1831) мисолида кўриб чиқамиз. А.Смит илмий асослаб берган сиёсий иқтисод иқтисодий таълимотнинг ривожланишига қўшилган катта ҳисса бўлди. Унинг замирида ётувчи қийматнинг меҳнат назарияси (*«меҳнат жамияти назарияси»*) одамлар ўртасида ижтимоий алоқалар меҳнатнинг ижтимоий тақсимооти асосида, улар ўз меҳнати меваларини айирбошлаши орқали ўрнатилади, бунда одамлар иқтисодий фаолиятининг асосий мотиви меҳнат ҳисобланади, деган фикрдан келиб чиқади. Смит инсон ва меҳнат ўзаро алоқасининг қуйидаги принциpidан келиб чиқади: ҳар ким ўзи учун ишлар экан, бошқалар учун ишлашга ҳам мажбур бўлади ва, аксинча,

бошқалар учун ишлар экан, ҳар ким ўзи учун ҳам ишлайди. Бинобарин, инсон яхши яшашга интилишининг асосий шарти ва жамият равнақининг манбаи меҳнат ҳисобланади. А.Смит жамият равнақининг уч асосий шартини қайд этди: хусусий мулкнинг мавжудлиги, иқтисодиётга давлатнинг аралашмаслиги ва шахсий ташаббус ривожланиши учун ғовларнинг йўқлиги. Смитнинг жамият синфий тузилишини тушуниши у яратган иқтисодий назариянинг муҳим жиҳатидир. Унга асосланиб, Смит уч асосий синфни: ёлланма ишчилар, капиталистлар ва йирик ер эгалари синфларини қайд этади. Бунда ёлланма ишчиларнинг иқтисодий манфаатлари капиталистлар ва йирик ер эгаларининг манфаатларига зиддир.

Фуқаролик жамияти назариясини ишлаб чиққан Гегель таълимотида фалсафий оҳанг кучлироқ. Агар Смит ижтимоий ҳодисалар таҳлилида асосий эътиборни **иқтисодий** хусусиятга эга муаммоларга қаратган бўлса, Гегелнинг диққат марказида ижтимоий аҳамиятга молик муаммолар туради. Жамиятнинг ривожланишини у диалектик метод ёрдамида таърифлайди. Смитдан фарқли ўлароқ, Гегель моддий ва маънавий дунёга қотиб қолган нарсаси деб эмас, балки муттасил ўзгарувчи ва ривожланувчи жараён деб қарайди. Гегель биринчи бўлиб «фуқаролик жамияти» тушунчасини ишлаб чиқди, унга «умумий боғлиқлик тизими» деб таъриф берди, унда «бир кишининг тирикчилиги, фаровонлиги ва ҳуқуқий жиҳатдан мавжудлиги барчанинг тирикчилиги ва фаровонлиги билан узвий боғланади, шуларга асосланади ва фақат ана шу боғлиқликда ҳақиқий ва таъминланган бўлади»¹, деб қайд этди. Шу ерда икки буюк мутафаккирнинг ушбу таълимотларини солиштириб, уларнинг жамият (яъни айтилиши билан бир тадқиқот объекти) талқини айрим масалалар бўйича мос келади, айрим муаммолар бўйича эса мос келмайди, деган хулоса чиқариш мумкин.

Уларнинг меҳнатнинг роли ва унинг ижтимоий тақсимоатдаги аҳамияти ҳақидаги фикр-мулоҳазалари мос келади. Аммо Смит, Гегелдан фарқли ўлароқ, диалектикани деярли тадқиқ қилмайди. Бу XIX асрнинг иккинчи

¹ Қаранг: Человек и общество. – М., 1993. – 21 б.

ярмидаёқ Смитнинг баъзи бир қоидаларига тузатиш киритиш, айримларини эса бутунлай қайта кўришни тақозо этди.

Смитнинг хизмати шундаки, у ўз иқтисодий таълимотини асослаш жараёнида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ягона ва ҳақиқий мезони меҳнат эканини биринчи бўлиб илмий жиҳатдан асослаб берди, барча замонларда ва барча жойларда барча товарларни меҳнатга қараб баҳолаш ва уларнинг қийматини солиштириш мумкинлигини қайд этди¹. Лекин у бу ерда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари **диалектикаси**га, ишлаб чиқариш усулининг вужудга келиши ва ривожланиши **диалектикаси**га фақат яқинлашди, аммо уни ёритиб бермади.

Гегель эса ўзининг ижтимоий ривожланиш хусусияти ҳақидаги қоидаларини диалектик ёндашув ёрдамида асослаб берди ва улар ишлаб чиқаришга боғлиқ эканини қайд этди. Аммо, фуқаролик жамиятининг вужудга келиши ва ривожланиши муаммоларига алоҳида эътибор берган ҳолда, у, Смитдан фарқли ўлароқ, тарихга фақат «озодликни англаган рух тараққиёти» деб қаради.

Кўриб турганимиздек, Смит таълимоти ҳам, Гегель таълимоти ҳам ижобий жиҳатлар билан бир қаторда, айрим камчиликлардан ҳам холи эмас. Иқтисодчи ва социолог К.Маркс ўз иқтисодий таълимотида ана шу камчиликларни муайян даражада бартараф этди, уларнинг бир қанча хато қоидаларини қайта тушуниб етди ва қўшимча қиймат назариясини асослаб берди².

Шу билан бирга, олдинги мавзуларда қайд этиб ўтганимиздек, Маркснинг жамият «порлоқ келажак»ка келиши ҳақидаги фундаментал қоидасини тўғри деб бўлмайди. Давримизнинг машҳур социолог ва файласуфлари Г.Скирберк, Н.Гилье машҳур назариётчи бўлган Маркс маълум хато ва камчиликларга йўл қўйганини қайд этади. Масалан, Маркснинг капитализм ҳалокати муқаррар экани ҳақидаги қоидаси янглиш бўлиб чиқди, капитализмнинг ривожланиши синфий тафовутларнинг

¹ Қаранг: Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М., 1962. – 194 б.

² Қаранг: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 46. Ч.2. – 221 б.

кучайишига олиб келади деган қоидаси эса нафақат тасдиқланмади, балки хато бўлиб чиқди. «Ҳозирда АҚШ ва Шимоли-Ғарбий Европадаги ишчиларнинг аксарияти эга бўлган шахсий истеъмол даражаси Маркснинг камбағаллашиш назариясига мос келмайди», деб қайд этади юқорида зикр этилган муаллифлар.

XIX аср охири – XX аср бошида фалсафий ва иқтисодий таълимотларнинг ажралиш жараёни кучайди. Янги, соф иқтисодий назариялар, чунончи: Э.Бем-Баверкнинг ўта фойдалалилик назарияси, М.Фридменнинг монетаристик назарияси, Ж.Кейнснинг иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солиниши назарияси вужудга келди.

Ҳозирги замон ижтимоий-иқтисодий фанида индустриал, постиндустриал ва ахборот жамияти концепцияларига алоҳида эътибор берилади. Ушбу жамиятларнинг вужудга келиши товар ишлаб чиқарувчи иқтисодиётдан хизмат кўрсатувчи иқтисодиётга ўтилиши, жамиятнинг синфий бўлиниши ўрнига касбий бўлиниш келиши билан тавсифланади. Шу ўринда америкалик машҳур сиёсатшунос З.Бжезинский (1928 й. туғилган) номини тилга олиш мумкин. У «постиндустриал жамият» назариясининг вариантларидан бирини таҳлил қилиб, жамиятни ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник модернизация қилишни унинг «америкалашуви» билан бир деб ҳисоблайди ва янги «интеллектуал элита» вужудга келишини асослайди.

Яна бир америкалик социолог Д.Белл ўзининг «Келажак постиндустриал жамияти» (1973) китобида янги жамиятда соф капиталистлар ўрнига маълумот ва билим даражаси билан фарқ қиладиган ҳукмрон элита келади деб қайд этади.

Иқтисодий таълимотлар ва фалсафада билиш функцияларининг бирлиги ва фарқларининг айрим жиҳатлари ана шулардан иборат. Умуман олганда, улар ҳам, булар ҳам, ҳар бири ўзича қуйидаги умумий хулосаларга келади:

- агар жамият муттасил равишда моддий неъматлар ишлаб чиқармаса, у мавжуд бўла олмайди;

- иқтисодий эҳтиёжлар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш эҳтиёжлари ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим манбалари ҳисобланади;

- жамиятнинг иқтисодий ҳаётини билиш жараёнида унинг объектив омиллари (ишлаб чиқариш жараёнида объектив иқтисодий қонунларнинг амал қилиши; ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзаро таъсири, бунда уларнинг биринчиси иккинчисига мос келиши керак; жамият маънавий ҳаётининг ривожланиши учун зарур моддий шарт-шароитлар яратилиши ва б.) ҳам, субъектив омиллари (жамият ва муайян шахснинг иқтисодий манфаатлари, **одамлар иқтисодий онгининг** шаклланиши ва б.) ҳам ҳисобга олиниши керак.

Хуллас, жамиятнинг иқтисодий ҳаёти фақат объектив ва субъектив омилларнинг ўзаро таъсирида мавжуд бўлиши мумкин. Шу ерда бошқа бир фалсафий-иқтисодий муаммо – мулк масаласи кўндаланг бўладики, уни биз навбатдаги мавзуда муфассал кўриб чиқамиз.

3. Иқтисодий глобализация ва ҳозирги замон

Иқтисодий глобализация «ягона жаҳон иқтисодиёти, жаҳон бозори, пировард натижада жаҳон ҳамжамиятининг барпо этилишидир, - деб қайд этади В.С. Егоров. - У Марказ – АҚШ бошчилигидаги иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг периферия – учинчи ва тўртинчи дунё мамлакатлари, ривожланаётган ва посткоммунистик мамлакатларга нисбатан мафкуравий, сиёсий ва иқтисодий экспансияси йўли билан миллий давлатлар чегарасидан ўтади (уларни кўпориб ташлайди)»¹.

Чиндан ҳам шундайми? Дунё миқёсида бозор ташкил этиш учун зўрлик ишлатилиши шартми? Бизнинг назаримизда, муаллиф бу ерда кўп жиҳатдан ҳақ. Кўп жиҳатдан, лекин тўла эмас. Агар глобализация иқтисодий тазйиқ ва сиёсий бўйсундириш чора-тадбирларига асосланган жараён деб тушунилса, у чиндан ҳам ҳақ. Лекин ушбу жараёнларга муайян тарихий нуқтаи назардан

¹ Егоров В.С. Философия открытого общества. – 227 б.

карайдиган, иқтисодий глобализацияни фақат экспансионизм натижаси эмас, балки иқтисодий жиҳатдан нисбатан тенг бўлган давлатларнинг ихтиёрий равишда аста-секин бирлашиши, қолоқ мамлакатларнинг иқтисодий салоҳияти аста-секин оширилиши ва тенглаштирилиши билан боғлиқ узок давом этадиган мураккаб жараён деб тушунадиган бўлсак, бу ерда бошқача ёндашув, бошқача талкин зарур. Аммо ҳали дунёнинг биронта ҳам ривожланган давлати шуни ўз олдига бош вазифа қилиб қўйгани йўқ.

Юқорида қайд этилган жуда қизиқарли ва фойдали илмий-фалсафий тадқиқот муаллифи айнан шу ҳақда сўз юритади. У глобализация натижасида ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида тафовут кучайиб бораётганини, XX аср охирига келиб улар ўртасидаги иқтисодий тафовут нисбати 74:1 га етганини ташвиш билан қайд этади¹. Ривожланган мамлакатлар глобализациядан тобора кўпроқ наф кўрмоқдалар, улар жаҳон иқтисодиётига қўшилиш ниятидаги янги мамлакатларга ўз «ўйин қоидалари»ни қабул қилишни шарт қилиб қўймоқдалар, натижада глобализация жараёнлари ягона марказ – АҚШдан туриб тартибга солинмоқда ва назорат қилинмоқда².

Иқтисодий глобализацияга шу нуқтаи назардан қаралса, ушбу жараённи рўй берган ҳодиса деб эмас, балки унга сари ҳаракат деб тавсифлаш мумкин.

Бошқача қилиб айтганда, ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётида глобализация эмас, балки **регионализация** жараёнлари рўй бермоқда. Шу нуқтаи назардан социологик луғатлардан бири муаллифларининг «глобализация – **муайян маҳаллий кичик тизимларга** табақалашган жаҳон умумий ижтимоий-маданий тизимининг вужудга келиши», деган фикрига қўшилиш мумкин.

Шу муносабат билан, бизнинг назаримизда, иқтисодий глобализация сари ҳаракат тўғридан-тўғри эмас, балки иқтисодий салоҳияти тенг мамлакатларнинг минтақавий (маҳаллий) уюшмалари орқали амалга оширилмоқда. Бу ерда тенг салоҳиятли дегани бир хил деган маънони

¹ Егоров В.С. Философия открытого общества. – 228, 229 б.

² Қаранг: Егоров В.С. Философия открытого общества. – 227 б.

англатмайди. Марказий Европадаги айрим собиқ социалистик мамлакатлар Европа иқтисодий ҳамжамиятига қўшилиши шундан далолат беради. Маълумки, ушбу мамлакатлар ўз иқтисодий кўрсаткичларига кўра Европа ҳамжамиятининг эски аъзоларидан анча орқада.

Ушбу тушуниш жаҳоннинг ривожланган давлатлари иқтисодий ҳамжамиятига қўшилишнинг бошқа йўллари иқтисога эътибор бермайди. Аммо бунга эришиш жуда ҳам қийин. Ҳатто яқин ўтмишда жаҳоннинг иқтисодий жиҳатдан энг қудратли давлатларидан бирининг ўзагини ташкил этган Россия ҳам ҳанузгача «Катта еттилик»нинг реал, тенг ҳуқуқли аъзоси бўла олмаяпти.

Кўриб турганимиздек, глобализацияга ўтиш шакллари жуда серқирра ва ранг-барангдир. Улар жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларида: сиёсий ва ижтимоий соҳаларда, иқтисодиётда, маданиятда, миллатлараро муносабатларда ва ҳ.к.да намоён бўлади.

Ҳозирги замон иқтисодий фани иқтисодиёт соҳасида глобализациянинг уч асосий йўналишини қайд этади:

- а) молиявий глобализация;
- б) жаҳон савдосининг унумдорлигини ошириш;
- с) дунё миқёсидаги транснационал бирлашмалар тармоғининг вужудга келиши ва кенгайтирилиши.

Ушбу йўналиш доирасида глобализациянинг қуйидаги асосий жараёнларини қайд этиш мумкин:

- иқтисодиётнинг интернационализациялашуви;
- жаҳон ягона алоқа тизимининг равижланиши;
- ахборот, билимлар ва экспертлар аҳамиятининг ошиши;
- транснационал иқтисодий дипломатиянинг яратилиши.

Иқтисодиётдаги глобализациянинг ўз тарафдорлари ва танқидчилари мавжуд. Айримлар глобализацияга ижобий ҳодиса деб қарайди, чунки у бутун жаҳонда меҳнат унумдорлигини ва одамларнинг турмуш даражасини оширишга қодир. Уларнинг фикрича, дунё миқёсидаги иқтисодий интеграция

меҳнат тақсимотини яхшилайти, меҳнат ҳақи даражаси паст мамлакатларга кўп меҳнат сарфини талаб этувчи ишлаб чиқаришларга ихтисослаштириш, меҳнат ҳақи даражаси катта бўлган мамлакатларга эса ишчи кучидан янада унумли фойдаланиш имконини беради. Глобализация капитални инвестициялар учун қулайроқ шартлар тақдир қилган исталган мамлакатга жойлаштиришга, маҳаллий молиявий лойиҳаларнинг паст даромаддорлиги тузоғига илинмасликка имконият яратади.

Глобализация танқидчилари бунга қарама-қарши фикрларни илгари суради. Уларнинг таъкидлашича, меҳнат ҳақи даражаси паст бўлган ривожланаётган мамлакатлар томонидан рақобатнинг кучайиши ривожланган мамлакатларда иш жойлари қисқартирилиши ва ҳатто меҳнат ҳақининг камайтирилишига олиб келади.

Шу нуқтаи назардан «Труд-7» газетасида эълон қилинган бир мақола¹ диққатга сазовор. Унда кўк рангли жинси (blue jeans) ишлаб чиқарувчи машҳур «Леви Страус» компаниясининг тақдир ҳақида сўз юритилади. Компанияга рақобат тазйиқи кучайиши натижасида у ишлаб чиқариш ҳажмининг бир қисмини ишчилар ўз меҳнати учун кўп ҳақ тўламайдиган жойларга, яъни ривожланаётган мамлакатларга кўчиришга мажбур бўлди. Мақола муаллифларининг фикрича, ушбу тазйиқ замирида айнан глобализация жараёнлари ётади. Унда ривожланган мамлакатлар ўз рақобатбардошлигини ошириш учун меҳнат ҳақини ва ижтимоий таъминот нафақаларини камайтиради, атроф муҳит устидан назоратни сусайтиради. Рақобат тазйиқи натижасида аксарият давлатлар ўз иқтисодий сиёсатини амалга ошириш имкониятидан маҳрум бўлади. Иқтисодий тангликларни вужудга келтиришга қодир молия корчалонлари таъсири кучайиб бораётгани ҳам жиддий ташвиш уйғотади.

Шу муносабат билан миллий иқтисодиётлар ягона жаҳон хўжалигига кўшилиши жараёни илгари рўй берган жараёнларга қараганда бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга.

¹ Қаранг: «Джинсовое счастье». Газета «Труд-7», 18 апреля 2002 г. №68.

Илгари, XX аср бошида жаҳоннинг катта қисми глобал иқтисодиётда иштирок этмас эди. Бугунги кунда савдо-сотиқ ва инвестицияларга ўз чегараларини очиб қўйган мамлакатлар сони жуда кўпайди. Нафақат ривожланган мамлакатлар, балки ривожланаётган мамлакатлар ҳам бозор муносабатларига ўтиш билан боғлиқ ислохотларни амалга оширмоқдалар.

Иккинчи хусусият алоқа воситалари қиймати камайиши ҳисобига транспорт харажатларининг қисқаришида ифодаланади. Арзон ва самарали коммуникациялар тармоғи фирмаларга ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар хил таркибий қисмларини турли мамлакатларга жойлаштириш имконини беради. Бундан ташқари, замонавий ахборот технологиялари ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасида жисмоний алоқаилиш заруриятини анча камайтиради ва уларга илгари халқаро бозорларда сотишнинг иложи бўлмаган товарларни реализация қилишнинг янги шакллари топиш имконини беради.

Учинчи хусусият – ялпи халқаро молия оқимлари тобора кўпайиб бормоқда. Масалан, ер юзидачет эл валютасининг кундалик айланмаси 1973 йилги 15 млрд. АҚШ долларидан 2000 йилда 1,5 трлн. АҚШ долларига кўпайди.

Тўртинчи хусусият фан-техника тараққиёти ва «ахборот жамияти»нинг шаклланиши билан боғлиқ. Оммавий саноат ишлаб чиқариши одатдаги ҳодисага айланди. Учинчи дунё мамлакатларидаги таълим дастурлари ва техник тараққиёт натижасида турли мамлакатлар ишчиларининг меҳнати бир хиллашди, бинобарин, меҳнат ҳақидаги катта тафовут ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш имконияти кенгайди.

Транснационал корпорациялар глобал иқтисодиёт ривожланишини ҳаракатлантирувчи кучлардан бирига айланиб бормоқда. Масалан, транснационал корпорациялар ўз мамлакатларидан ташқарида амалга оширган сотиш ҳажмлари экспорт ҳажмларидан 20-30% тезроқ ўсмоқда. Транснационал корпорациялар умумий сотиш ҳажмининг ўрта ҳисобда 45% ни экспорт ташкил этади. Молия бозорларида транснационал корпорациялар

муҳим операциялар ҳолатини белгиловчи қудратли кучга айланмоқда. Уларнинг ялпи валюта захиралари жаҳоннинг барча Марказий банклари умумий валюта захираларидан бир неча барабар кўп.

Хуллас, глобализация ҳам давлатлараро, ҳам транснационал шаклларда ривожланадиган икки ёқлама жараён. Шу сабабли унинг ташувчилари ҳам кўп: давлатлар, уларнинг иттифоқлари, халқаро ташкилотлар, ноҳукумат ташкилотлари. Иқтисодий глобализациянинг табиати икки қарама-қарши тенденция: 1) ранг-барангликнинг камайишига қараб бир хиллашиш ва 2) турмуш даражаси ва тарзида тафовутларнинг кўпайишида ҳам намоён бўлмоқда.

Ҳозирги иқтисодий глобализация муаммоларининг таҳлилида Ўзбекистон Республикасида рўй бераётган глобализация жараёни ва унинг жаҳон ҳамжамиятига, шу жумладан халқаро иқтисодиётга кўшилиши биз учун алоҳида ўрин эгаллайди.

Ушбу жараёнда республикамиз ўрнини белгилар экан, И.А.Каримов Ўзбекистон капитал сарфлаш нуқтаи назаридан ҳам, дунё миқёсидаги кенг қамровли хавфсизликнинг таркибий қисми сифатида минтақада барқарорликни таъминлаш нуқтаи назаридан ҳам борган сари эътиборга сазовор бўлиб бораётганини қайд этади. «Бундай шароитда интеграция жараёнини, халқаро институтлар ва ташкилотларда суверен давлатларнинг иштирок этишини кенгайтириш жараёнини фақат тарих тақозоси деб эмас, балки айрим минтақалар кўламида ҳам, шунингдек, умуман - бутун сайёрамиз кўламида ҳам собитқадамлик, барқарорликнинг қудратли омили деб ҳисобламоқ зарур»¹.

Ўзбекистон бир вақтнинг ўзида турли даражаларда - дунё миқёсида ва минтақа кўламида - интеграция жараёнларида қатнашса-да, аммо бир муҳим қоидага: бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмасликка амал қилади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 288 б.

Мустақиллик йилларида мамлакатда ташқи иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш, жаҳон иқтисодий тизимига Ўзбекистоннинг қўшилиши йўлларини мустақил белгилаш тамойиллари ишлаб чиқилди ва изчил амалга оширилмоқда.

2001 йил июнда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарларининг саммитида сўзлаган нутқида И.А.Каримов Ташкилотга аъзо мамлакатлар ўртасида нафақат сиёсий, балки иқтисодий алоқаларни ҳам янада мустаҳкамлашга чақирди ва: «Бизнинг диққат-марказимизда кўп қиррали иқтисодий ва ижтимоий ҳамкорлик тизимини ташкил этиш ва чуқурлаштириш масалалари туриши лозим»,¹ деб қайд этди.

¹ Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. – Т., 2001. – 347 б.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2012 йил 20 январь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг ЎЗР Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги «Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир» маърузаси Халқ сузи. 2011 йил 8 декабр.
3. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –Б.48.
4. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., Ўзбекистон, 2010. – 56 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов БМТ Бош қотиби Пан Ги Муннинг таклифига биноан БМТ Бош Ассамблеясининг Минг йиллик ривожланиш мақсадлари бўйича олий даражадаги ялпи мажлисида сўзлаган нутқи. “Ҳамкорлик, тараққиёт ва хавфсизликни таъминлаш йўлидан”. Халқ сўзи 21 сентябр 2010 йил.
6. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
7. Каримов И.А. Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш – асосий вазифамиздир. – Т.: Ўзбекистон, 2007.
8. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 2007.
9. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т., «Маънавият», 2008.
10. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т., «Ўзбекистон», 2009.
11. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. –Т., «Ўзбекистон», 2009.
12. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. «Халқ сўзи», 2009 йил 6 декабрь.
13. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Т.: Ўзбекистон, 2010.
14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон» анжуманлар саройида 2010 йил 3 май куни Осиё тараққиёт банки

- Бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. «Халқ сўзи», 2010 йил 4 май.
15. Канке В.А. Философия: Учебник. М., 2004.
 16. Губин В.Д. Философия. Учебник. М., 2001.
 17. Лавриненко В.Н., Ратников В.П. Философия. Учебник для ВУЗов. 2-е изд. М., ЮНИТИ. 2001.
 18. Асмус В.Ф. Античная философия. М., Высшая школа, 2003.
 19. Основы философии: Учебник. Под ред. М.А. Ахмедовой и В.С. Хана. Т., 2004.
 20. Канке В.А. История философий: мыслители, концепции, открытия. М., Лотос. 2003.
 21. Кожеурова Н.С. Философия. Человек и жизнь. М., ЮНИТИ. 2002.
 22. Лешкевич Т.Г. Философия. М., 2004.
 23. Нижников С.А. История философии: курс лекций. М., Экзамен. 2004.
 24. Саифназаров И.С., Никитченко Г.В., Қосимов Б.У. Илмий ижод методологияси. – Т., 2004.
 25. Саифназаров И.С. ва бошқ. Фаннинг фалсафий масалалари. -Т., «Фан ва технология», 2007.
 26. Философия. Конспект лекций. Р/Д., 2003.
 27. Философия. Курс лекций (Саифназаров И., Касымов Б., Мухтаров А.). Т., 2002.
 28. Шарифхужаев М., Рахимов Ф. Человек, определивший эпоху. М., изд. книжного дома «Труд», 2004.
 29. Яскевич Я.С. Философия в вопросах и ответах. Минск, 2003.